

## A POLITIKAI ÉRZÜLETEK SZEREPE A MAI TÁRSADALOMBAN.

— Első közlemény. —

A politikai lélektan nem művelt területe a társadalom lélektanának, amit bizonyára annak tulajdoníthatunk, hogy a pszichológusok szinte kivétel nélkül távol állanak a politikai élettől, és ha netalán a politikai élet vezérhelyeire emelkedik is valamelyik,<sup>1</sup> nem érez kapcsolatot a lélektan és új hivatása között. Pedig minden, politika alkalmazott lélektan. Akadnak viszont olyanok, akik mélyen belemerültek a gyakorlati politikába;<sup>2</sup> ezek ismét nem adnak szakszerű, elemzést, hanem csak általános elmélgedéseket. Újabbban mintha a karakterológusok kezdenének felfigyelni a politikai lélektanra; egyelőre nincs hozzá sem történeti, sem politikai életszemléletük, s egész problematikájuk ma még távol áll az eleven élettől.<sup>3</sup>

A politikai lélektan az emberi akarás területén mozog és ismeretes, hogy a mai lélektan éppen az akarat pszichológiája terén mutatja az legérezhetőbb hiányokat. Ma valójában sem az egyéni, sem a társadalmi pszichológia nem ad egy darab téglát a politikai pszichológia épületéhez. Igen jellemző a mai helyzetre az, hogy az «érzületek» központi kérdésének vizsgálatát a lélektanok mellőzik, holott az érzület a legbeszédesebb, sui generis etikai és politikai lélektani kérdés.

Sokféle érzületről beszélhetünk, így vallásos, erkölcsi érzületről. Látni fogjuk, a politikai érzület egészen sajátos valami, erő van benne, egész lelkivilágunkat magával sodorhatja. Hol olyan, mint egy lappangó parázs, hol hirtelen fellobbanó láng. Ennek a fényénél látjuk meg a történeti élet alapáramlatainak dinamikai anyagát.

Így a történettudományra nézve is igen fontos a politikai érzü-

<sup>1</sup> így W. Hellpach, a geopszichológiai kérdések szakavatott vizsgálója, ki egy német középállamnak lett a miniszterelnöke.

<sup>2</sup> Ilyen Graham Wallas, ki a londoni egyetemen tanárkodott. *Humán nature in politics*. 1908. Ném. ford. is.

<sup>3</sup> Ilyen a karakterológia ismert művelőjének, Fr. Kunkelnek: *Grundzüge der politischen Charakterkunde* 1931. c. műve. Egész ferdén rajzolja meg a témakört.

letek vizsgálata. Történeti mozgalmakat hidegen leírni lehet, de *megérteni* nem lehetséges a politikai és más érzületek intenzív átélése nélkül. Érzület nélkül csak száraz krónika a történelem, melyből sem a mozgalmak *irányát*, sem *erejét* nem lehet átélni.

Bennünket társadalometikai, majd történeti vizsgálatok vezettek az «*érzületek*» merőben elhanyagolt témakörébe. De a jelenkor látása is megmozgatott. Így többféle szempont egyszerre került szóba: a történeti fejlődés lélektani oka, a társadalom jelen helyzete és a társadalmi étosz általános elemzése. Talán épp az a körülmény, hogy ilyenmű szemléleti anyag nem állt rendelkezésre a pszichológusok átlaga számára, vezetett arra a helyzetre, hogy «*érzület*»-analízis nincs, még ott sem, ahol — mint M. Schelernél — ez egyenesen központi kérdéssé válhatott volna.

Új területen, rögzös talajon járunk, tehát első célunk a politikai lélektan mezejének első bejárása, ahol határozottan kitűzzük az első fixpontot, azaz mintegy háromszögelési pontot, az «*érzület*» problematikáját, majd «*traszirozzuk*» a területet. Egyes fejezetekben a kiindulási fixpont után célunk már csak a fő jelzőoszlopok kitűzése lehet: merre terjed a felvételezendő térszín. Vázlatokat adunk tehát, de ha *in statu nascendi* mutatunk is be egyes kérdéseket, oly problémá-*föltevésre* vállalkozunk, mely e kérdések elméleti és gyakorlati fontosságát kidomborítja. Szeretnők, ha minél többen kísérelnék meg kitölteni a hézagokat.

### 1. *A politikai érzületek jelentőségének kétféle megítélése.*

A politikai érzületek szerepe főképp izgatott időkben tűnik ki. Oly «*izgatott*» időszakokról szólunk, melyeket kivált egy háború, gazdasági vagy politikai válság, esetleg egy természeti katasztrófa is. Beleszámítjuk az oly éveket, amidőn az életformákba vetett hit gyorsabb ritmusban van átalakulófélben. Tehát ma alkalmas az idő mindenkép a tanulmányozásra.

Izgatott időkben, mikor a tömegek megszokott politikai világképükből kiábrándultak, avagy midőn egy új rendszer még nem bírt stabilizálódni, a kivezető utak nem tudtak tisztázódni, az érzületek kérdése akarva-nemakarva előtérbe kerül, az érzületek revíziója lesz az első cél.

Békeidőben fordítva áll a dolog, az érzület nem látszik súlyos kérdésnek. Nemrég a nyugati államokban élő társadalmak odajutottak, hogy a politikai érzületek hiányát kényelemszempontrá tették. Érzület-hiány szinte egyetemes társadalmi elnézésben részesült. Meglehetnek a pillanatnyi előnyei, belső harcok közelgő fellegei nem nyugtalanítók, azonban ezt nem tartjuk véglegesíthető állapotnak, nem

tekintjük normálisnak. Több válságos esztendő arra hívja fel a figyelmet, hogy az érzületek csendességének is megvannak a maga veszélyei. Az érzület nemcsak válságprobléma, az mindig aktuális.

Modern államokban kétféle megítélés alá kerülnek az érzületek. Ezek lehiggadt parlamentáris országokban nem sokat számítanak, hiszen épp a parlamenti rendszer volt az, mely az érzületek kiegyensúlyozására való s valóban lekoptatta érdességüket. Rendkívül nagy súlyt helyeztek az érzületekre, főképp eleinte, a szocialista pártok úgy ápolják sokáig, mint a régi idők szektái ápolták élet elveiket. Annyiban is szektaszerűek e pártok, amennyiben sok évig nem is óhajtottak belépni a többi pártok közé a politikai arénába. Minden friss párt az «érezület» kialakítására helyezi a súlyt. De később a pártélet elmechanizálódik s az érzületi kérdés itt is halványulóban van.

Valósággal rohamperiódust jelent az érzületek terén a vörös Kelet, ahol a másik véglet lett uralkodóvá. A Szovjetben napirenden van pl. az, hogy valakit nem cselekedeteiért büntetnek, hanem — érzületéért. Az egyén jellemének megítélésében is súly esik arra, minő *volt* valakinek a pártállása s ezzel az érzülete, ami lélektanilag érdekes tényállás: egy új *rendiség* jele.

Sajátoskép eltakarva kétféle rend van a Szovjetállamban: a kommunista párttagok rendje, quasi proletárnemesség, melynek részben külön jogai vannak, részben ténylegesen sajátos gazdasági előnyök birtokában van. Az igazi proletárok eme rendjével szemben áll a «pártonkívüliek» rendje,<sup>1</sup> a nagy tömeg, mely politikailag közönyös — ami a túlnyomó eset —, vagy pedig felteszik, hogy titkos ellensége a kommunizmusnak. A társadalom eme páriái azok a «gyanús» érzületűek, akik valamiképp mindig ellentétben állnak az uralkodó rendszerrel, s eme «gyanúsak» meghurcoltatásai, iszonyatos kínzásai eszünkbe idézik a francia forradalom legvéresebb jeleneit,<sup>2</sup> de most már szédületes arányban.

A gyanakvás általános állapotára jellemző, hogy miként alakult a hadseregszervezet. Egy volt tábornok, sokat foglalkozván e kérdéssel,<sup>3</sup> így összegezi a helyzetet: «A mai Oroszországban mindent kétszeresen organizáltak: katonai és kommunista szempontból. . . Minden zászlóaljnak politikai szervezete, kommunista sejtrendszere és kommunista bírósága van. Bármely katona följelentheti fölfebbvalóját, ha *politikailag gyanús*nak találja. Már ebből is látszik, mennyire

<sup>1</sup> Larson ezt kiemeli. Egy orosz diplomata újabban külföldön tett nyilatkozatában teljesen elismeri.

<sup>2</sup> Taine még nem látta meg az «érezületek» problémáját, bár lélektani iskolázottság nem hiányzott nála. V. ö. *A jelenkori Franciaország alakulása*. M. ford. II. 483. lk. s másutt. Az adatai színesek.

<sup>3</sup> Weisz-Tihanyi Ferenc lovag egy lapközleményben (1931 nov. 29.).

aláássa a politikai szervezet a katonai szervezet erejét. 1918-ban Lenin önkéntesekből alakította meg ú. n. vörös gárdáját. 1923-ban egy másik sereget is szerveztek, az ú. n. vörös munkás- és paraszthadsereget. Ez utóbbi rengeteg bajt okozott, a paraszt még a katonaruhában is ellenforradalmár maradt... A végén a Szovjet kénytelen volt még egy sereget felállítani — saját hadseregével szemben való védelemül, ahol több volt a munkás, mint a paraszt. Jelenleg ez az orosz szovjethaderő magva, amelynek hivatása a hadsereg többi részének sakkbantartása». íme a helyzetkép. Az új, felcsigázott érzületet mintegy koncentráltan tartják, hátsó rohamcsapatban, «sakkbantartás» céljára, mert a felszított új politikai érzület — nem általános. Sajátos jelenség ez: mindenki valljon színt; követelik: «mond meg, minő az érzületed és különbözökép bánok veled, — bárha nem tettél is semmit». Az embertelenségek egész áradatát teremtheti meg ez a felfogás; vad érzület és fanatizmus ez, mely rémületkeltő béklyója besugások folytán a társadalomnak.

## 2. A «politikai» élet lényege.

Mielőtt a politikai «érzület» lélektani kérdésére térnénk, néhány szót kell szólnunk arról, hogy mi az: «politikai»? Ha azt kérdezem, mi az etikai, tudom, hogy valami, ami a jó avagy rossz irányába esik, az esztétikai a szép vagy rút irányába, a gazdasági az, ami a hasznos vagy terméketlen, avagy a káros irányába esik. De mi az — politikai? Sajátoskép erre a kérdésre gyakran azt feleljük: az, ami az állam érdekét illeti, ami az államérettel összefüggésben van. Carl Schmitt<sup>1</sup> itt egy igen finom hozzászólást tett, amely meglepő egyszerűsége mellett meglepően találó. «Politikai» nemcsak az állammal kapcsolatos valami, hanem az állam létét érinti végeredményben, s amidőn ily kérdés felmerül, egy viszony-kérdés bukkan mindig előtérbe: barát-ról vagy ellenségről van-e szó.<sup>2</sup> Nem politikai kérdés az, ami jelentéktelen, nincs kihatással az állam léteire. Nem politikai kérdés pl. az, hogy vannak-e Magyarországon barátai a klasszikus zenének szövetségbe tömörülten, de már politikai kérdés az, hogy vannak-e Magyarországon barátai az anarchista irodalomnak szövetségbe tömörülten — még ha nem cselekednek semmit könyvolvasáson kívül. Ez a szövetség már nem lehet közömbös az állam léteire nézve, tehát politikai

<sup>1</sup> *Der Begriff des Politischen.* (Wiss. Abh. zur Philosophie, Politik u. Geistesgesch. X.) 1932. 14. lk.

<sup>2</sup> Die *spezifische* politische Unterscheidung, auf welche sich die politischen Handlungen und Motive zurückführen lassen, ist die Unterscheidung von Freund und Feind.

kérdés. Azt lehet mondani, hogy az állam az a szervezet, amely fokozottan érzékeny az irányban, mi mennyire érinti — végeredményben, távoli kihatásaiban — a létét.

Előrendű «politikai» kérdés az állami terület *határainak* kérdése: itt kezdődik a létveszély problémája.

A «politikai» pártok sem foglalkoznak azokkal a kérdésekkel, melyek az esztétikát érintik, hanem mindenütt az állami lét és nemlét kérdéseit érintő mozzanatokot szívja föl érdeklődésük önkéntelenül. Barát vagy ellenség — ez két sajátos *érzület*, két végpont, s e két pólus közé van feszítve a politikai világ. Ilyenmű érzelmi kérdések köré fonódik a politikai lélektan is, ez lesz a tengely, amelyek körül a többi kérdések forognak.

Itt a barát vagy *ellenség* szón is fennakadunk. A szót meg kell vizsgálnunk, mert nem eléggé kifejező, illetőleg nem pontos. Azt mondja a Biblia: szeressétek *ellenségeiteket!* Mikép lehetséges ez? A latin egyrészről már megmutatja, hogy itt nem *hostis*<sup>1</sup> az ellenség, hanem csak magánellenség, *inimicus* (diligite *inimicos* vestros), s a görög is megteszi a különbséget.<sup>2</sup> Nem a közellenséget kell tehát szeretettel gyógyítanunk. Azonban C. Schmitthez hozzá kell tennünk valamit.

Miő *kétféle* ellenségről lehet szó, amidőn nemcsak köz- és magánellenségről van szó, de amelyik közül az egyiket még szeretjük, a másikat aligha? *Minden* ellenséget, még a gonosztevőt is, a jóval együtt egyformán szeretnünk nem lehet. Az, akit szerethetünk, csak *most* ellenségünk; mégsem indítunk ellene harcot, a szeretet fegyverével szállunk vele szemben, mert ez csak *incidentlis* ellenség, akit szeretettel még legyőzünk. A másik ellenség a gonosz *érzületű*; ezzel szemben másképp viselkedünk. Ha valakivel összehozott a sors és összeütközés támadt közöttünk, a konfliktus lehet, hogy csupán néhány esetre szorítkozik. Ezt *incidensnek*, mondjuk és ha incidensek egész sorozatáról van is szó, akkor is érezzük, hogy bár meg kellett küzdenünk, mégsem igazi, «ádáz» ellenségünkkel szálltunk szembe: az incidentális ellenségesség mögött nincs érzelmi «háttér»; az «incidens» oka a helyzet, mely fölött napirendre térünk. Egészen más az az ellenségesség, amelynek tartós *érzelmi* alapját («ádáz») érezzük ki; ez már nem incidentális, egy-két alkalommal megnyilvánva-

<sup>1</sup> Finály szerint «fegyveres és háborúban lévő ellenség, kivel állam, nem pedig egyén áll viszonyban».

<sup>2</sup> Az *inimicus*: ἐχθρός nem pedig πολέμιος (tehát nem *hostes* vestros). így: ἀγαπάτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν. C. Schmitt, 17. l. *Inimicusra* Finály azt írja: *inimicus* magánviszonyban a személyes indulatot és érzést jelenti. A görög οἱ πολέμιώτεροι a gonosz ellenségek, οἱ πολέμιώτατοι a «halálos» ellenségek közel esnek az előzőhöz.

muló, hanem mintegy szubsztanciális ellenség, azért «halálos» ellenségnek mondjuk rendszeren.

Itt már azt érzi ki a politikus, nem lehet igazában sem alkuval, sem szeretettel elérni semmit. Itt a harc az egyetlen lehetséges megoldás. Természetesen mindig vannak utópista lelkek, akik ezt az érületi, «szubsztanciális ellenséget» nem tudják alapvető vonásaikban elképzelni, nem rezonálnak az ellenséges *érületre*, felfogó szervük nincs hozzá. Mindig azt a kedves érületi feltevést melengetik, hogy «végre is» lehet harc nélküli társadalom. Utópista gondolkozásuk görccsösen ragaszkodik az érületileg jó ember optimista utópiájához. Sajnos, a szociológus is felkiált olykor: «fel kell végre fedeznünk az embert» (Vierkandt), az ember valódi, érületi arcát. Itt egy elutasíthatatlan tényállás jelentkezik: vannak gyökeresen ellenséges életbeállítódások, amelyek esetén minden esetre ki *kell* meríteni minden eszközt, amely a harc megelőzésére vezet, de végre is nem *lehet* mindenmű harc nélkül mindennemű konfliktust elintézni. Ez tény, amelyet több ezerév embereinek érületi arca igazol.<sup>1</sup>

Az érületi tények alapvető tények, s aki az érületek tényeit tiszta realitásukban megértette, megérti az embert is, ha nem, nem. A politikai lélektannak azzal kell kezdődnie, hogy lemond az ember érületi utópizálásáról, olyannak veszi az embereket, amilyenek.

A politikust a reális emberlátás választja el a köznapi moralistától. Az utóbbi lehetőleg jó színben szereti látni az embert, s ha lehet, inkább a barátságról ír, mint a realista Aristoteles is.<sup>2</sup> Az újabb etikusok is ugyane hajlamot mutatják, a szeretet és barátság képét rajzolják meg, s ez is a feladatuk. Ha azonban az emberi érületek *teljességét* akarjuk megragadni, nem lesz helyes, ha az embernek csak egyik, pozitív érületi oldalát ragadjuk meg s tartjuk szemeink előtt.<sup>3</sup> Nem mondjuk, hogy a politikus embernézése okvetlenül «sötét»; csak annyit állítunk, hogy nem hajlik idealizálásra ott, ahol annak nem látja<sup>x</sup> alapját.

Látjuk, a barát és az *ellenség* között az a *lényegbeli* *(.politikán tény,* amidőn «érületi ellenség») áll velünk szemben, az, aki nem incidentálisan van ártalmunkra, nem egy konkrét helyzet ösztönzi, hanem ennél gonoszabb van benne: állandó és tántoríthatatlan *érület*,

<sup>1</sup> A görög filozófiában nagy szerep jut a barát-ellenségviszony filozófiájának. A közönséges gondolkozást azonban a kedvesebb «barátság»-probléma ügylátszik mindig jobban foglalkoztatta. V. ö. Leopold Schmidt: *Die Ethik der alten Griechen*. 1882, II. 337—368. lk.

<sup>2</sup> *A Nikom. Ethika* két könyvben (8. és 9. könyv) ír a barátságról nagy elmélyedéssel, a harc lelki attitűdje már nem kedves probléma előtte.

<sup>3</sup> V. ö. Sprangert, ki a «Machtmensch» típusát jól meg tudta rajzolni *Lebensformenében*.

mely fenyegeti a lételemet. S ugyancsak keressük azt, aki *lényekben* barát. Ezt érzi ki elsősorban az állam, elsősorban a politikus. így válik az érületi kérdés elsőrendű, középponti «politikai» lélektani kérdéssé.

Térjünk át most az elméleti analízis terére. Mindenekelőtt pontos kiindulási ponttal akarván megindulni, az érület határozott fogalmát keressük. E célból mindenekelőtt visszatekintünk arra, mit tett eddig a lélektani, elsősorban az ú. n. fenomenológiai kutatás, mely lények nyomozása és leírása. Kérdés, meddig lebbentette fel a lényeg fátyolát.

## A) Lélektani alapvetés.

### 3. Az érület eddigi leírásai.

Az érületek vizsgálatában csak a legfinomabb eszközökkel tudunk célt érni. E tekintetben a fenomenológia egész helyes nyomra jutott, csak az a kár, hogy megkezdett útján nem haladt elég messzire. Elsősorban a fenomenológus A. Pfänder mutat helyes nyomra, anélkül, hogy a fenomenológus «lényegszemlélet» bármiben is rávilágított volna speciálisan a politikai érületek szerepére.

Fel kell tárunk itt a rejtett lelki rugók sajátos kapcsolódását, amelyekről rendszerint alig tudunk valamit. Hiszen a motívum nyomban a tettbe ömlik át s a tett kipattanása után alig marad lehetőség az akció heve és lendülete után a motívumok rekonstruálására.

A cselekvés rugói, a motívumok általában nincsenek egymás mellett mint egy mozaik kövei, hanem időnként tartósan egymáshoz rendeződnek, motívumcsoportok keletkeznek, az egyes motívumok pedig sajátos *szerkezeti összetevődésben* mutatkoznak. Ily «motívumcsoportokat» nevezünk közszóval «érületeknek», amihez még majd azt kell alább hozzácsatolnunk, hogy főként «potenciális motívumok» játszanak az érületben szerepet. Pfänder nem látja meg ezt a tényt. Az ő elmélete két főpontra vonható össze: 1. az érület valaminő «érzelemkisugárzás». Azon nem szabad meglepődnünk, hogy itt térbeli hasonlatról van szó. Pfänder tobzódik a térbeli kifejezésekben («felfelé pillantó» és «lefelé» néző érület stb.), a dolog körülírásában hasonlatai rendszerint találók. 2. Az érület, Pfänder szerint, továbbá bensőséges, őszinte, magához az Én-központhoz szorosan illeszkedő. Látni fogjuk, hogy ezek az elméleti jellegű tételek igen eredményes és gyakorlati következtetésekre vezetnek. Általában a társadalomlélektan tanulnia kell a fenomenológusoktól, kiknek főerényük az, hogy a leírás terén új, lényegnyomozó stílust honosítottak meg, amely

már kezdetben az érzületek<sup>1</sup> tisztázásában szép eredményeket mutatott; elfogulatlan, nagyvonalú szempontok alapján, ami az aprólékos kísérleti lélektani vizsgálat üdvös ellensúlya.

Tipikus a két főérzés, mely a politikai élet lényegét érinti: a szeretet és a gyűlölet, amelyek között esetleg egy semleges zóna helyeződik el. A politikai érzület tehát vagy pozitív, vagy negatív, vagy közönyös. Vájjon az érzület nem pusztán más valakivel (heteros) szemben fennálló *érzelem-e*, melyet heteropatikus «érzelemnek» szoktak nevezni? A Pfänder szerint több ennél; a szeretet «előmozdító, melegítő, élesztő» *érzelemkiszugárzás*, a gyűlölet «maró, égető, romboló»; s ez nem sorozható be egyszerűen, mint könnyen feltételezhető, sem az érzelmi, sem az akarati jelenségek sorába, nem tekinthető «hangulatnak» sem, nem «gondolkozásmód», még nem akarati «irány». Csak épp valaminő «mentális». Pl. hogy a gyűlölet nem akarat, amely cselekvésre késztető erő, láthatjuk abból, hogy van oly gyűlölet, amely mintegy önelégülten, kielégítetten «pihen». Ha *A* gyűlöli *B-t*, ki útjában áll, kellemetlen és tűrhetetlen versenytárs, akkor is gyűlöli, midőn egy időre nem is szerepel versenytársként. A gyűlölet tovább (debeg) *A-nak* lelkében. Hogy az érzület nem pusztán hangulat, látjuk abból, hogy lehet hangulatom érzelmi (pozitív vagy negatív) *kiszugárzás nélkül*, pl. lehetek valakivel szemben vidámhangulatú anélkül, hogy már barátságos is lennék, lehetek kedvetlenhangulatú anélkül, hogy barátságtalan lennék. A hangulat *nem irányul rá* valakire; nem «centrifugális», mint aminő az érzület, és nem is mindig oly élénk, beható, mint az érzület.

Hogy az érzület nem egyszerűen érzelem, mutatja az, hogy az érzület különböző érzelmek mellett egyaránt meglehet. Pl. egy anya szereti a gyermekét, de ez a szeretetérzés nemcsak akkor van meg benne, mikor gyermekének cselekvései örömmel töltik el, hanem megmarad akkor is, amidőn gyermeke hálátlanságával bosszúságot okoz neki. Mert a szeretet tárgya a gyermek maga, egy személy; nem az örömet szereti az anya, amelyet a gyermek okoz neki, hanem épp öröm vagy fájdalom *dacára* is szereti a gyermekét. Avagy az igazi tanár nemcsak a jó tanulót szereti, hanem a rosszat is, mert nem a tanulással okozott öröm kedves előtte, hanem a tanuló maga mint fejlődésre hivatott emberi lény.

Éppen így fordítva: a gyűlölt lény akkor is gyűlölt marad, ha az esetleg örömet okoz. Innen van az, hogy az igazi gyűlölet nem szűnik meg az első jócselekedetre, ezeket kezdetben nem is jól fogadják, hanem a gyűlöletnek — a tapasztalás szerint — teljes «kiengesztelése»

<sup>1</sup> A. Pfänder, Zur Psychologie der Gesinnungen. Jahrbuch für philos. u. phänomenol. Forschung. I. és III. 1913. és 1915. évi



lassú folyamat. Amidőn a világháború után a fegyverek zaja elhalt, a győztesek nem jutottak sem a szeretet, *sem* a közönyösség álláspontjára; sőt éveken át tartott a gyűlölet a legyőzöttekkel szemben. Az európai szolidaritás ma nem egykönnyen ver gyökeret. Az érzületek állandó jellegűek, szinte kimozdíthatatlannak látszanak.

A negatív érzület, a gyűlölet után nem a jószándékot lehelő érzület, hanem legjobb esetben a tartózkodás állapota — ez az épp bántóan «hideg» állapot — születik meg, ami még mindig antiszociálisnak látszik, mert hiányzik belőle a pozitív részvét.

Elég itt futólag rámutatni a zavaró félreértések némely lehetőségeire. Helytelen nyomon kiindulva tömegesen állnak elénk homályosságok, így Brentano<sup>1</sup> még azt hitte, hogy a szeretet és a gyűlölet tulajdonkép értékek megismerése, valaminő érték magasságának lemérése, mely a többretartás («Vorziehen») aktusában nyilatkozik meg. Scheler M. vele szemben világosan rámutatott<sup>2</sup> arra, hogy amidőn értékeket viszonyba helyezek a többretartásban, akkor értékek magasságát felismertem, leolvastam, de ilyenkor nem a szeretet vagy gyűlölet «érezületét» éreztem; *az érzületek nem megismerésen, tudáson alapulnak.*<sup>3</sup>

#### 4. A potenciális motívumok mint az érzület alkotórészei.

Az érzület mindenkép sajátos valaminek mutatkozik, amely nem engedi magát felfogni a régi pszichológia fogalmi hálóiba. Sem érzelem, sem akarat, pedig a szó maga arra indít, hogy «érezlemjellegűnek» véljük s mégsem az. És nem is akarat, mert látni fogjuk, «még» nem az. Minden régi lélektani kategória közt a legközelebb áll a motívum fogalmához és történt már közeledés ez irányban. Kornis arra utal, hogy az érzületek «azok a lelki rugók, melyek az ember egyéni és társas életét mozgatják, irányítják».<sup>4</sup> Majd Pfändernek volt alkalma visszatérni a kérdésre.<sup>5</sup> Mindamellet az érzület lélektani rejtély

<sup>1</sup> *Vom Ursprung sittl. Erkenntnis.* A 2. kiadást rendezte O. Kraus a Philos. Bibl.-ban, 1922.

<sup>2</sup> *Wesen und Formen der Sympathie?* 1923. 170. 1.

<sup>3</sup> A szovjetre gondolhatunk. Ha tudjuk immár, hogy azt is szerethetjük vagy gyűlölhethetjük, akit nem ismerünk, sőt a gyűlölet annál közelebbállónak látszik, minél kevésbé ismerjük meg valaki értékét, kézzelfoghatóvá lesz, miért gyűlöli, bár nem ismeri, a szovjet proletárja a nyugati bourgeoist. *Az érzület «vak» lehet, mégis tagadhatatlan érzület.* A mai Európa jövőben is égető problémája: a kettéhasadt világrész Keletje nem ismerheti a Nyugatot — a gyűlölet annál inkább meglehet.

<sup>4</sup> *A lelki élet.* III. 221. 1.

<sup>5</sup> Pfänder az érzület-problémát újabban sem csatolja szorosabban az

maradt, hiába figyelmeztetett a köznyelv arra, hogy a közönséges tapasztalat nem tud meglenni e fogalom nélkül. Következményeiben helyes nyomra akkor térünk, ha felfigyelünk a *potenciális motívumok* sajátos vonásaira. Ezek még lappangóak s másjellegűek, mint a már dolgozó, *aktuális* motívumok. Még kiváltó oknak kell fellépni, hogy a potenciális motívumok működésre serkenjenek, «aktuális» erőként számottevő szerepet kapjanak, de ama lappangó motívumok nem restek, nem passzívak, hanem a háttérben hatva is bizonyos *lelki fűtöttséget*, feszültséget, nyomottságot hoznak magukkal — ami több, mint pusztán *passzív* hangulat. Sajátos a tényállás: a potenciális motívumok nem tudatosak, csak sejtelmünk van arról, hogy vannak; van bennünk valaminő beirányozottság, amely mintegy kitörni készül. Ez a potenciális motívum azonban még nem azonos az aktuális motívummal, a szándékkal. A szándék tudatos, vagy közel áll a tudatossághoz. A potenciális motívum egy, előttünk még ismeretlen hatalom. Ehhez az indító okhoz még kell — egy indító ok, hogy megnyilvánuljon, hogy kitörjön. És épp ezen «kitörés» az, ami meglepi azt is, akiben végbemegy. Önmaga számára is reveláció és elcsodálkozás. Ez *voltam* én? — kérdezi az illető. A potenciális motívumok *felszabadulása*<sup>1</sup> — az utolsó kiváltó ok — után egyszerre *több* válik ki, mint amit a potenciális motívumokról előzetesen tudtunk. Innen van a potenciális motívumcsoportoknak szinte veszélyes szabálytalansága: nem tudjuk, mi rejlik benne. A (csordultig telt pohár utolsó cseppjére) minden kicsordul,<sup>2</sup> tartja a közbeszéd és ez egy helyes pszichognózisra vall.

Igen sajátosan nyilvánult meg ez pl. az akaratukon kívül forradalmárokban. A csendes és lappangó *ressentiment* ily potenciális motívumokban gazdag, tehát nem pusztán érzelem, hanem több, ami

akarat lélektanához, amiből az tűnik ki, hogy egyáltalán nem látta meg eredetileg sem annak potenciális motívumokból való összetevődését, különben legújabb munkájában (*Phänomenologie des Willens. Eine psychologische Analyse Motive und Motivation.* 1930.) az érzületproblémát igen gyümölcsöztethette volna.

<sup>1</sup> A pszichológus figyelmét felhívom arra, hogy amit Spranger «*Vorentscheidung*»-nak nevez (*Lebensformen*) 1921. 270. l. «Für die weitaus den meisten Wertkonflikte gibt es Vorentscheidungen»), tüzetes vizsgálatra igen érdemes probléma. Ügyeljük a dolog, hogy ama «*Vorentscheidung*» nem más, mint érzületi komplexumok potencialitásának megszüntetése, mintegy a potenciális motívumcsoportok szétbontása, az egész komplexum «tisztázásának» kezdete. És ez az értékkonfliktus megoldásának legfontosabb kezdeti aktusa. A teljes «leszámolás» később következik be.

<sup>2</sup> V. ö. Th. Lipps: «*Stauung*» *Leitf. d. Psychologie.* 2. kiad. 1906. 108. l. 230. l.

a «csendes elkeseredés» fogalmában van meg. Az akaratán kívül forradalmárból «egyszerre» tör ki egy nem sejtett ressentiment.

Ezért veszedelmes a *lelki sodortatás*. A sodródott lélekben itt is, ott is «felszakad» valami, ami őt cselekedetre bírja, holott nem is tudott róla, úgymond, «nem is akarta eredetileg». Ama potenciális motívumokat tehát vizsgálni, ellenőrizni kell, azaz *rendezni*.

Nem szabad az érzületeket máris cselekvésnek vélnünk. Bárminő a lelki fűtöttség, annak hatása kimaradhat. Mondd meg, milyen az érzületed s megmondom, hogyan *fogsz* akarni és cselekedni — közel áll ez az igazsághoz, de még nem éri el az igazságot. Igaz, hogy az akarás, a tett megérthető, ha tudjuk, minő érzületből fakadt. De az érzület éppen nem csupa dolgozó (aktuális) motívumból áll. Az érzület, mondottuk, bizonyos lelki fűtöttséget, feszültséget jelent, azt mégis vissza lehet szorítani, az érzület dacára is lehet máskép, saját érzületünkkel ellentétesen cselekedni. *Az érzület csak valószínűsíti a cselekvést, de nem határozza meg*. A gonosz érzület büntetetre késztet, de van annak is lehetősége — igen sokszor társas beavatkozás segít, egy jóságos szó, egy emberileg nemes gesztus —, hogy a James által kiemelt utolsó pillanat (fiat!) megghiúsítsa az érzület ösztönző munkáját. Az érzület csak potenciális valami, s hosszú az út, míg a lehetőségből valóság származik.<sup>1</sup>

Számos példa mutatja, hogy a forradalmi érzületű tömeg, miközben valaminő gyűlölt intézmény — ma szokás mondani: «rendszer» — megsemmisítésére hevesen indul, szándékáról hirtelen letesz. Még meg nem gyökerezett érzülete tettéválását számos ellenhatás elháríthatja. De, sajnos, ezzel ellentétben arra is van intő példa, hogy egyesek, kik konzervatív érzületűek, valaminő aktuális méltatlanság hatására új érzületbe «beledolgozzák magukat», türelmes hívei lesznek — érdekük ellenére — egy «likvidáló» mentalitásnak. Tényleges bajok gyakori látása nem egyszer hangolt már át konzervatív elméket is: az «egyszer már szabaduljunk a rossztól» jelszóval átadják magukat új érzületnek, melyre azelőtt nem is gondoltak. Gyakran a kockázat szelleme kerekedik felül, mely olyannyira jellemző előjele forradalmaknak, s ez szereli le előző érzületeit. Az «érzületi ellenállóképesség» problémája oly kérdés, melyre még fel kell figyelnie a tömeg-

<sup>1</sup> Az Aristoteles-féle habitusfogalom összehasonlítására közöljük H. Meyer (*Platón u. die Aristot. Ethik*. 1919. 231. 1.) egybefoglalását: «Ist einmal ein Habitus gebildet, dann folgen die Handlungen notwendig aus einem Habitus. Die aus einem festen Habitus entspringenden Handlungen sind eindeutig gerichtet und stehen nicht mehr in unserer Hand. In unserer Hand stehen die einzelnen Handlungen, die gehäuft zur Bildung eines Habitus führen. Sie können wir tun und auch unterlassen» ... Az érzületet még *készítőnek* sem mondjuk, ha azt mint potenciális tény *kiváltó* okhoz fűzzük.

lélektan kutatóinak és a politikai nevelés híveinek. A «nevelés» kérdését azonban itt nem vonhatjuk be tárgyalásunk keretébe.<sup>1</sup>

### 5. Az érzület lényege és fajai. Extenzív és intenzív érzület.

Az érzületek lényegét keletkezési körülményeik megfigyelése magyarázza meg a legvilágosabban. E genetikus kérdésre Pfänder, ki a (lényegszemlélet) kultuszával indult problémájának, nem vetett fényt. Mindenesetre első tény az, hogy az érzület nem jön egy élmény gyorsaságával, mint a megtetszés. Az érzület idők terméke. Abban áll, hogy többféle motívum többízben, sőt gyakran együvé jutott s bizonyos affinitás fejlődött ki. Az «egyszerre» meggyűlölés esete csak látszólagos. A csupán egyszerre meggyűlölttel szemben fennállhat egy érzelem, de ez még nem érzület, amit az is mutat, hogy egy még ki nem fejlődött gyűlölet lehet «rezervált» gyűlölet. Valódi érzületet már élénken érezünk, ez az élénk, beható átérzés — mint már utaltunk rá — hozzátartozik az érzülethez. Úgyszintén az a regényírói beállítás, amidőn valaki «hirtelen megszeret» valakit, szintén csak a frázisok birodalmába tartozik; az ily szeretet igen felszínes, s akaratlanul némi tudatalatti «rezerváltság» tapad hozzá.

Az eddigiek alapján immár összetömöríthetjük mindazt egy meghatározásba, amit az érzület lényegére nézve eddig mondtunk: az érzület *egyéni élet folyamán kifejlődött motívumok habituális affinitásán* felépülő potenciális motívumcsoport. Az egyes motívumok idők folytán rokonok lesznek, egymást támogatják, erősítik, együvé kíváncsoznak — ez az első tény, az egymás *mellé* rendeződés ténye. Az idő, az események, a tapasztalat gyakorisága hozta össze a lelki rugókat,<sup>2</sup> s most már rokonokká szomszédosodtak, együtt élnek és együtt hatnak.

<sup>1</sup> A neveléstan is csak újabban elemzi a sokat hangoztatott érzület kérdését. (Itt ez irodalmat nem vettük figyelembe.) V. ö. M. Honecker *Über das Wesen der Gesinnung*. Jahrb. d. Ver. f. christl. Erz. wiss. 1926. 1—41. sk. F. Weigt, *Gesinnungsunterricht u. Willensbildung*. U. o. 1922. 99—123. és 1923. 94—113. Sander, *Die experimentelle Gesinnungsprüfung*. Zeitschr. für angew. Psychol. 17. k. 1920. H. Herchenbach *Die Abgrenzung der Begriffe Charakter u. Gesinnung u. die Bedeutg. dieser Abgrenzung f. die Päd. Verstehen u. Bilden* című Zeitschr. f. Erz. u. Unterr. I. Jahrg. 201—12. U. ö. *Gesinnung* cikk Schwarz: Pádag. Lex. 1929. II.

<sup>2</sup> A közölt genetikus érzületmeghatározás, illetve egyelőre kezdeti beállítás merőben független akar — eleve — lenni a karakterológiai *genetika* kérdésétől; ezt még nem tesszük fel problémaként akkor, amidőn «a karakterológiai *genetika* terén eddig igen kevés igazi eredményről lehet szó», írja Schütz A. (*Charakterológia és aristotelesi metafizika*. M. T. Akadémia. 1927. 28.1.). Itt egyben hangsúlyozzuk, hogy az érzület éppen nem valami szabálytalan, tapasztal-

De most már ki kell emelnünk: nem pusztán egymás mellett vannak ama rugók. Köztük kiválasztódás jó létre, *alárendelődés* áll be, domináns választódik ki. Azaz: a motívumok csoportja *hierarchikus struktúrát kap*, «fő» motívumok köré rakódnak a kisebbek. Mi sem természetesebb, mint az, hogy motívumcsoportokban éppen a *fő* motívumokat vesszük észre először. Gyakran azt is hisszük, hogy csak egy «igazi», egyedül ható motívumunk van és rendszerint erről az *egy*, kiemelkedő motívumról nevezzük el az egészet, azt, ami tulajdonképp motívumok csoportja.

Nem minden motívumcsoport egyforma körű s egyforma hatalmas; körre nézve kétféle: *intenzív* és *extenzív csoportok* vannak. Ez utóbbiak sokkal jelentősebbek, mert erejük is rendszerint nagy. Az extenzívek ugyanis igen kiterjedtek, szinte egy egész kor, egész emberi élet tömörül bennük össze, *ezek az extenzív érzületek*, ahova tartoznak kiválókép a politikai érzületek, amelyek, ha elhatalmasodnak valakiben, az illetőnek *egész lényét* — extenzivitásában — magukkal ragadják. Ha valaki szocialista «érzületű», avagy demokrata, konzervatív, arisztokratikus, úgy ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy idők folyamán, tapasztalatok, élmények sorozata alapján az illető egész énjében oly sokféle motívum alakult ki, amely széleskörű *kapcsolódásában*, összességében tesz valakit szocialistává, demokratává vagy arisztokratikus jellegűvé.

Az ily érzületeket «extenzívnek» mondjuk, mert számos motívum vált kapcsolatossá, az affinitás nem kicsiny motívumcsoportot hatott át, hanem *széles körben* hatotta át a motívumok egyéni birodalmát.

De — és talán első sorban — azt is jelenti, hogy az illető, affinitásba jutott motívumok nem maradtak kaotikus egymásmellettségben, hanem hierarchia fejlődött ki, *a főmotívumok valóban és véglegesen uralomra jutottak*; pl. a liberális érzületben az egyéni szabadság, verseny, egyéni erő kifejtés szeretete, kívánása, az egyéniség mint erő hite. A motívumcsoport megalakult, struktúrájában készen lett, quasi szervezetten lép fel. Vegyünk ennek bemutatására egy konkrét, történeti példát.

#### 6. Az érzületi domináns.

A domináns, azaz főmotívum szerepére igen jellemző megfigyel-nünk Kossuth motívum! küzdelmét 1848-ban, midőn az osztrák kormány katonai segítséget követelt a — bécsiek szerint — «fellázadt» olaszokkal szemben. Az osztrák követelés a *pragmatica sanctióra*

talati alapú, halmozódás terméke, mintegy biografikus lecsapódás, hanem a karakter által *felvett*, szelektált és karakterlehetőségek szerint nyomban át is *formált* valami, melynek, itt is bátran hangsúlyozzuk, megvan a «metafizikai beereződése.»

hivatkozhatott, joggal, hiszen kimutatható az illető törvénycikk cikornyas körmondatából, hogy nemcsak dinasztikus közösség áll fenn Ausztria és Magyarország közt, hanem a «kölcsönös» védelem («mutua» defensio) kötelezettsége is. Tehát: támadás esetén segíteni tartozunk. Mi is meg voltunk ugyan támadva a fellázadó nemzetiségek által, de a *questio juris* mégsem volt vitás. Kossuthra jellemző, hogy az olaszokat leverendő, minő motívum alapján nem adott segítséget. Feltehető, előtte volt nemzetünk érdeke, tehát a nemzethűség motívuma.

Felmerült előtte az is, hogy a nemrég még abszolutista osztrák hatalmat alátámasztani nem lesz helyes, mert ránk kerülhet ismét a sor. E három motívumhoz, jogászai kötelezettséghez, nemzethűséghez, politikai megfontoláshoz hozzájárult azonban még egy szempont: az, hogy egész Középeurópa szabadságmozgalmáról van szó, *nemzetközi* szabadságról. És ez lett a döntő motívum; sajátosképp nem a nemzethűség, nemzeti érdek külön. Kossuthék kora szerint egy szerződés dacára sem engedhető meg, hogy fegyvereinkkel beavatkozzunk, úgyhogy más nép szabadságmozgalma leszereltesék.

Íme, egy régen fejlődő «politikai liberalizmus» eszmeköre, egy szervezeten fellépő liberális «érzület» szava volt a döntő; oly férfúnál, akiben mindenképp a nemzeti érzés, primátusát kell feltételeznünk, döntő lehetett egy nemzetközi politikai liberalizmus, igaz, hogy ez természetesen egy, a nemzeti problémával párhuzamos kérdés megoldását jelentette.

A motívumcsoportban uralomra jutott főmotívum különböző erős lehet. A domináns mintegy patriarchális szelidséggel trónolhat a motívumok között; ez esetben az érzület könnyen feloszlik. Ilyen forog fenn pl. a baráti jószívűség érzületében. Jóindulat valaki iránt, mint érzület megvan, de ez mint pozitív érzület igen gyenge lehet: mint a szélvész elfújja egy hatalmasan előtérbenyomuló érdek.<sup>1</sup> Ilyen a politikai barátság érzülete; tart, míg a helyzet kb. állandó (*rebus sic stantibus*). A politikai barátság a «helyzettől függ», érdekbarátság, hacsak (ami ritka) nem vonult be heroikus korszak a politikába, mely mélyebb erkölcsi erőket ébreszt fel s a barátság is heroikus fegyverbarátsággá változik.

Az említett jószívű barátság esetében az érzületnek, mint motívumcsoportnak középpontjában *enyhe domináns* áll; kiterjeszti a maga uralmát több motívumra, mert ha a jószívű barátság boldog tulajdonosa valaminő botlást követett el, amaz enyhe domináns készenlétben tartja az «elnéző» megbocsátás motívumát, de általában az ily enyhe domináns nem hat széles körben a motívumokra.

<sup>1</sup> Az *érdek és érzület* viszonyáról alább szólunk.

Más az eset akkor, ha egy *abszolút* domináns hatalmas diffúzív erővel hatja át az egyéni motívumok birodalmát. A tűzön-vízen át való barátság esete ismert úgy a rabló-étoszból, mint a hidegen számító klikkszerű szövetkezés esetéből. Ez a szövetkezés életre-halálra szól; egy egoista szellem egygyé ötvözta a lelkeket, úgyhogy az egyén valóban számíthat erre a szilárdságra.

A politikai érzület extenzív, mindent felolvasztó, de erőteljes is. Az átlagos, köznapi érzületek világában ez hiányzik. Intenzív érzületünk több lehet egyszerre, gyűlölet is, szeretet is mások iránt párhuzamosan futnak. *Ez a szétszórtság szűnik meg a politikai extenzív-érezületben, mely szinte mindig abszolút domináns köré rakódott rugókból alakul* és egész elménkben szétárad. Innen van, hogy az extenzív politikai érzület izgatott korban egész személyt tud abszorbeálni. *Viszont* azonban nyugodt időkben természetes az apolitizmus.

### 7. Az érzület központisége: Az érzület és az Én.

Az érzület nem hasonlít a futólagos élményhez, mely egyidőre helyet talál az egyén lelkében s azután más élménynek békésen helyet enged. Az érzületet bizonyos makacsság jellemzi; mint mondani szokták: «megüli a lelket»; valakinek «befészkelődik a lelkébe» a gyűlölet, mely ott valósággal «meggyökerezett». Ez az állandóság okozza, hogy az érzületet könnyű összetéveszteni a hangulattal, mely egységesen vonja át az aktuálisan meglévő élményeket. Ha a lelket, szokás szerint, «tudatmezőhöz» hasonlítjuk, melyen az élmények átvonulnak, feltűnnek és ismét letűnnek, úgy az érzületet ugyancsak a szokásos «mező»-hasonlat nyomán valaminő bozótnak kell elképzelnünk, amely nem abszolút akadály ugyan az élmények átvonulásában, de amely mégis olyan, hogy a jövő-menő élmények megakadnak, egy időre kénytelenek megtorpanni s tovahaladásuk után ragadt is rájuk valami «érezületi maradvány», mely megszínezte azokat. Az érzület e térbeli hasonlaltal szólva, önálló hatalom az érzelmek, gondolatok, akarások tovahaladtában. íme, az emlékkép. Valakinek a képe asszociáció révén felvetődött. Az érzület megkapja, szeretetet vagy gyűlöletet lehel reá s úgy bocsátja tovább más aktualitás nyomása alatt. Innen van e tétel (Mac Dougall)<sup>1</sup>: az érzület *diszpozíció* érzelmekre. Az érzületnek ez a *központisége* nemcsak onnan ered, hogy érzelmi elemekkel kapcsolatos valami s mint minden érzelem, centrális jellemű, Én-központhoz szorosan fűződő.

Az érzület a maga mivoltában az egyéni életsors, az egyéni élethelyzet szüleménye, az egyén nem mint idegen tulajdonra tekint reá,

<sup>1</sup> *Introduction into the social psychology*. 21. kiad. 5. fejj.

hanem mint a maga sorsának, helyzetének a kifolyására. Az érzület tehát *szükségkép* Én-közeli. Ha nem az, nem is valódi érzület.

Ezzel az is kitűnik, hogy az érzületet nem lehet tisztán mesterseges, csinált vagy pillanatnyi valami, nem lehet rögtönzés terméke. Az érzület alaplényegében véve már a fenomenológusok észrevéve szerint *intenzív, bensőséges és őszinte*.<sup>1</sup>

A bensőséges jellem azt jelenti, hogy az én valóban azonosítja magát a maga érzületével. Ez az övé, sőt, mert az én elsősorban ép akcióiban — akarati és külső cselekvéseiben — veszi észre önmagát, azt mondhatjuk, magamagát látja meg az érzületeiben, ez éppen ő. Az érzület mindig centrális birtok, nem lehet valami ránk halmozott lelki öltözék.

Ez alapon világos, miért beszélhetünk olyan értelemben érzületről, amely szinte egyet jelent az egyén «egész» jellemével. Szinte átolvad az egész *személyisége* problémájába, az érzület komplexuma nem tölti ki, de ott van hajszálfinom szálaival mindenütt mint láthatatlan véredényrendszer, mely táplálja az egész lelki szervezetet.

De többszámban is beszélünk «érzületek»-ről. Ez nem zavaros szóhasználat, megvan a maga joga; annyit jelent, hogy szellemünk többféle, párhuzamosan érvényesülő potenciális motívumcsoportot tartalmazhat s minden motívumcsoport külön egy-egy érzületnek tekinthető. Gyakoribb eset azonban az, hogy egy valakinek általában egy érzületet tulajdonítunk (valakinek megvan «az» érzülete), mert meglátjuk a fő tényállást, azt, hogy «egész énje», lappangó motívumainak összállománya voltaképp egy egységet alkot, szét nem szakítható egész. Ily esetben az «érzülethez» hasonló hangzású szóval élünk és «lelkületről» beszélünk. Azt látjuk ez esetben is, hogy a köznyelv nem minden ok nélkül alakít ki szavakat, mögötte rendszerint átlagos, gyakran mélyre mutató önmegfigyelés rejtőzik, és ha az újabb szellem-tudományi lélektan eredményeit nézzük, látjuk, mennyit mellőzött a régi természettudományi irányzatú lélektan, az Ebbinghausok-Wundtok korának iskolája,<sup>3</sup> mellőzte épp a *struktúra* fogalmát, ami alapvető tény, épp a lelkiélet egészére vonatkozólag kevésre becsülte a lelkiélet eleven egységének pszichognózisát mint megismerési kútforrást.

Ilyenformán ma már nem igen tekinthetjük problémának azt, hogy megszabadulhat-e az egyén a maga érzületétől? Lehet-e ketté-

<sup>1</sup> A bensőségesegről újabban több finom vonást feljegyzett Noszlopi L. Athenaeum. 1929. 132. sk.

<sup>2</sup> Erre itt nincs helyünk kitérni, azért utalunk pl. a következőkre: M. Scheler: *Formalismus in der Ethik*. 1921. 384. sk. P. Häberlin, *Der Charakter*. 1925. 45. sk. Nic. Hartmann: *Ethik*. 1926. 205. sk.

<sup>3</sup> V. ö. K. Bühler, *Die Krise der Psychologie*. 1927.



váló valami az érzülete és ő maga? Ez nyilvánvalóan lehetetlen, az érzület épp az énhez szorosan tapadó valami, reáfonódik elválaszthatatlanul. Nem lesz más, mint bensőjét finoman átható fluidum, nem egyéb, mint éppen az én a maga összjellemben.

Ezek szerint más lesz az *érdek* és más az *érzület*. Az utóbbit nem lehet változtatni, az ént, a központi magot nem lehet érdekek változása szerint ide-oda irányítani. Ha az érzületet a helyzetek változása szerint szintoly változónak tartanok, mint aminő az érdek, amely napról-napra változhat, úgy az énnak, mint önálló, egységes irányú magnak a létezését kellene tagadnunk, avagy kevés kapcsolatot kellene feltételeznünk az én és az érzület között és ez lehetetlen.

#### 8. Az «*érdek*» utólagossága s az «*érzület*» relatív állandósága.

Politikai lélektani szempontból igen érdekes megfigyelni a német pártokat. Lélektani látványosság olvasni Bismarck és von Bülow kancellárok parlamenti beszédeit.<sup>1</sup> Valahányszor felszólalnak és a 90-es, illetve a 900-as években hangsúlyozzák, hogy másra nincsenek tekintettel, mint az «*érdekre*», az «*Interesse*» szó állandóan tapsot kap. Aki tud olvasni politikai lélektani szempontból, észreveszi, hogy ebben épp német szellemi változást látunk. A német pártok ugyanis kiválókép *érzületi* pártoknak mondhatók, a pártok nagy figyelemmel rakosgatták össze — hitvallásként — politikai pártprogramjuk pontozatait s egyszerre kezdenek ráeszmélni arra, hogy nem egy program elvszerűsége vezeti már őket, hanem a helyzet változósága. Tehát a pillanatnyi «*érdek*» szavára hallgatnak. «Ha én elvekkel akarnék előrejutni, úgy járnék — mondta Bismarck, — mint aki sűrű erdőn akarna keresztülhaladni, mellén keresztben hosszú rudat tartva.» Ebben nem szabad politikai lélektani szempontból egyszerűen elvtelenséget meglátni, hiszen talán sehol nem ragaszkodtak úgy «*elvekhez*», érzületi irányzathoz, mint éppen Németország akkori pártjaiban. De mások lettek az idők, vibrálók, s másoknak kellett lenniök az embe-  
reknek, elsősorban a politikusoknak.

Valóban *érdek* és *érzület* túlnyomóan elütő jellemet mutatnak. Az egyik a változó, a másik az állandó elem a politikai magatartásban. *Ahol az érdek előtérbe lép, ott az érzület jobbra elhallgat. Ott, ahol az érzület nyomul az előtérbe, az érdek az érzületnek alárendelődik részben vagy egészben.* Az érzület áll az énhez közelebb, ahhoz relatíve állandóan tapad. Az érzület a mélységi áramlat, mely együtt halad az énnel. Az érdek felszíni hullám, mely a külső — társadalmi — környezettel való gyorsváltakozású viszonyból származik.

<sup>1</sup> Mindkettőből többkötetes sorozat a Reclamban.

Ha az én és az érzület oly szervesen összefüggenek általában, úgy közelfekvő, miért mondható, hogy *az érzület oly állandó, mint az én*: mindkettő a «formális» karakter fogalmához közelálló tényre, a szilárdságra, az önmagához való következetességre utal. Eszerint tehát nem képtelen feltételezés az, ha azt mondjuk: mondd meg, mi — *voltál* és én megtudom belőle, minő *most* az érzületed.<sup>1</sup> Itt csak az a kérdés, hogy a múlt és a jelen közt mennyi időt és mit kell gondolatban áthidalnunk. Mert végre is az érzület igaz lényege szerint nem abszolúte változhatatlan. Csupán igen nehezen változtatható meg.

Lehet-e vajjon alapvető változás, mintegy «áttérés» az érzületben? Nem gondolunk itt vallásos áttérés oly eseteire, minő Amerikában gyakori, ahol egyesek minden 2—3 évben «vallást» cserélnek, azaz mintegy áttérnek. Ez csak arra lehet jellemző, hogy az illető amerikaiak sem egyik, sem másik vallás keretében nem mélyült el az érzülete, az áttérést is oly valaminek nézi, mint aminő a divat. Mi európaiak mélyen elítéljük az ily áttérési könnyedséget, mert érzületelenséget látunk benne.

Itt a politikai «áttérések» érdekelték bennünket, amelyek pártcserével járnak. A politikai életben is megköveteljük, hogy a politikusnak meglegyen a maga állandó *érezülete* s elítéljük azt, mint kora elítélte Tisza Kálmánt, aki elveit máról-holnapra «szegre akasztja». A politikai érzület állandósága is közéleti érték, a jellem magvát mutatja. A politikai «áttéréseknél» azonban nem csak érzületi kérdések játszanak szerepet. Látjuk a különbséget, ha a vallásos áttéréssel párhuzamot vonunk.<sup>2</sup> Ez utóbbi az *egész* élet céljára vonatkozó állásfoglalás, tehát nem lehet pillanatnyi helyzet függvénye; a vallásos áttérés *kizárólag* érzületi kérdés és joggal feltehetjük, hogy ha egy anglikánvallású áttér a katolicizmusra, úgy benne már — észrevétlenül, tudat alatt — anglikán hite korában is élt olynemű, katolikus irányú érzület, amely lappangó állapotából csak kibontakozott. Minden valódi, érzületi áttérés tiszta érzületi, latens elemeknek csak kibontakozása.

A politikai érzületnél — pl. Tisza Kálmán ismert esetében — más az eset: nála egy extrém függetlenségi állásponttal szemben az ország akkori *érdeke* válhatott döntővé, mikor a kiegyezései politikát elfogadta alapul, ő ily módon *alárendelte magát* — t. i. függetlenségi

<sup>1</sup> V. ö. «Adott esetben egy ember magatartása meglep; tüzetesebb elmélés után megállapítjuk, hogy alapján ez az ember mindig ilyen volt és többnyire rábukkanunk múltjában is olyan viselkedésre, mely az eleinte meglepő mostanira rávall.» Schütz A. *Charakterológia és aristotelesi metafizika*. 1927. 29. 1.

<sup>2</sup> V. ö. W. Gruehn: *Das Werterlebnis*. Eine religionspsychologische Studie auf experimenteller Grundlage. 1924.

érzületét (ha megvolt) — egy reális politikai célnak, az Ausztriával való kapcsolatnak. A politikai áttéréseknél tehát egyik jogos elem az *objektív, idői érdek*, de ma is meg szokás követelni, hogy egy politikus ne csak érdekből hagyjon el egy pártot, hanem legyen annak «bizonyos érületi alapja is». Igen jellemző az tehát, hogy a politikai áttérés már nem követeli meg a *teljes* érületi alapra való helyezkedést, de megköveteli az érülettelenségnek tagadását.

A politikai áttérés ilymódon nem oly kényes eset, mint a vallásos áttérés, mert nem lévén tisztán érületi kérdés, hanem objektív, egyénfölötti érdekek is belejátszanak, lehet indokolni — szokás is — az áttérést éppen ily objektív, persze országos érdekek való egyéni alárendelődés által. A vallásos áttérés nem szorul indokolásra, mert ez tisztán «érületi, azaz személyes ügy», a politikai áttérésnél deklarációk, kimagyarázkodások következnek, hol a politikai technika receptje szerint az illető rendesen «áldozatot hoz a köznek», azaz miközben áttért, a közért tette, személyének érületi magját rendelte alá a személyentúlinak. Ez lényegében elismerése annak, hogy a politikai pártcserét is valamikép érületileg «nehéz esetnek» tartjuk, miután megköveteljük, hogy ha nem is kizárólagosan, de átlagosan döntő legyen egy politikus életében az érületének állandósága.

## **B) A politikai érület kialakulásának akadályai a modern társadalomban.**

### *9. Az érületek bensőségessége s a modern akarás.*

A politikai *érdekek* csapongásával szemben a politikai *érületeket* természetüknél fogva állandóaknak találjuk, miután minden érület legbensőbb énünkhöz tartozik. Minden érületi kérdés «személyes ügyünk.» Aki érületünket érinti, legmélyebben talál bennünket, aki érületünkkel szemben közönyös, közönyös egész személyiségünkkel szemben. Sajátos vonás, melyre fel kell figyelnünk. Úgy látszik, mintha *akaratom* kevésbé volna az enyém, mint az *érületelem* s a dolog valóban úgy is áll. A «modern akarás» számos jelensége elárulja, hogy akarásunk nem mindig «személyes» ügyünk, csak valaminő rögtönzés, hatás, mely rajtunk átvonul. Akaratunk nem «teljesen» a miénk.

A nem teljesen személyes akarat problémája a mai társadalom lélektani elemzése közepett igen nagy távolságba vezet vizsgáldásunkat, mert e mögül bontakozik ki a *perszonalitás dekomponálódása* modern társadalmi behatások alatt. A szüntelen társas behatás pergőtüze folytán ide-oda tolnak a bennünk alig megtapadó és megrendülő motívumok. Az életritmus gyors, vágyaink ma ilyenek, hol-

nap mások lesznek, — *alig ér le valami az én mélységeihez*. Mindent felszínesen kényszerülünk átélni, az életritmus gyorsaságával szemben nem vagyunk ellenállásképesek, legfeljebb részben és időnként. Mikor lehet «teljes» akaratról, «személyes» akaratról beszélni? Ha szilárd akaratként konstituálódó *motívumaink gyökereit centrálisán az én szövedékébe bocsáthatná le*: az én nem valami halmaz, hanem ép egységesítő pont, a jelent összeköti a múlttal, s tovább lendíti a jövő felé, s bár minden pillanatban változik a hozzákapcsolódó tartalom, az egységbekapcsolódást érezzük, az én-egységről tudunk. Az igazi «személyes» akarat épp ebből bugyan fel.

Ma amit akarunk, legtöbbször a társadalom befolyása következtében akarjuk; megdöbbenő volna az, ha pl. statisztikusnak módjában volna ellenőrizni, hány cselekedetet provokálnak a hangzatos reklámok. Ily esetben mi *reagálunk*, de nem a *mi*, tisztán személyes akaratunkat érezzük. Az ily, kívülről eredő akarat szinte csak reánk tapadt, azt nem magunk éltük ki, hanem engedték annak rajtunk átáramlását. A gyors társas behatások közepett jelentékeny erőfeszítés kell — amire nincs mindig időnk —, hogy énünk a miénk maradjon. Ily kaotikusan torlódó befolyások közepett — kérdezhetjük, van-e valódi, szilárdan összefűződő, valóban Én-be fogózó motívumcsoportunk, azaz érzületünk? Nem oly gyakran, mint képzeljük. Az összefűződés, az affinitás nem eléggé erőteljes, s nem az az énbe-fogózás sem. Innen van, hogy a modern társadalomban *legfőképpen a gyors életritmus az, amely elősegíti, hogy átlagosan csak felszínesen tapadó motívumcsoportokat találunk*.

#### 10. Érzület, mint társas termék. Látszat-érzületek.

Modern társadalmi fejlemény az, hogy az igazi érzület kezd anakronizmussá válni, miután az érzület már nem spontán egyénileg alakuló, én-nel együtt fejlődő valami, hanem egyre inkább *társadalmi* terméké, sőt a társadalom gyári termékévé válik. Ez a kérdés az agitáció problematikájára vezet bennünket. Az *agitáció* első kérdése a *atoborzás*,<sup>1</sup> azaz emberek számszerű gyűjtése. Ez után következik a lelki áthatás, a *propaganda* és a *misszió*\* A kettő nem egy. A propagandát úgy határozhatjuk meg, hogy az az embereknek *bizonyos cél* érdekében való *megnyerése*. Ezzel szemben a misszió<sup>3</sup> az emberek

<sup>1</sup> Korányi: *A propaganda*. Bpesti Szemle, 1932 jan. terminológiáját nem fogadjuk el.

<sup>2</sup> Erre nézve v. ö. *Eihikai karakterológia* c. dolgozatunkat. Athenaeum, 1932.

<sup>3</sup> Nincs itt helyünk a propaganda, agitáció és a misszió különbségeinek részletes megvilágítására, de hangsúlyozzuk, hogy 1. a missziót *tágabb* fogalom-

teljes *áthatására* irányul. Az előbbi már megállhat tevékenységében azon a ponton, ahol a gátló motívumok leszereltetnek, pl. egy vásárlás érdekében kifejtett propaganda csak arra törekszik, hogy az illetőben egy motívumot ébresszen fel, a vásárlás kedvét és ez az egy ne gátolja a többi motívumot. Attól, aki «propagandát» fejt ki, pl. egy ügynöktől, még nem kívánjuk meg érzületeinek teljes tisztaságát, a propagandát kifejtő lehet tisztán fizetésért dolgozó ember s ezért az anyagi beállítottságért őt meg nem ítéljük.

Egészen más a misszió. Ez nem csupán egy új motívum meggyökereztetésére törekszik, vagyis valakinek egy cél érdekében való megnyerésére, hanem lényegesen többre, arra, hogy egy *egész személyiséget* hasson át. A missziót teljesítő már nem lehet pusztán «ügynöke» valakinek, pusztán fizetett ember, hanem neki is ott van a teljes személyisége a vállalt ügy mögött. Így spontán *érzületből* cselekszik. Lenéznök azt a misszionáriust, aki tevékenysége rugójául azt hozná fel: végre is meg kell valamiből élnem. A misszió nem motívumtákolmányra törekszik, mint a propaganda. Ez utóbbi nem törődik a személyiség mélyével, mert számára a *cselekvés* a fontos, az ügynök a vásárlás ténylegességét propagálja. Ezzel szemben a misszió szinte fázik a korai sikerektől, számára az a fontos, hogy másvalakinek a személyiségében végre is *egy érület verjen szilárd gyökeret*. Igen jellemző, hogy a modern társadalomban többnyire csak propagandáról esik szó.

A propaganda, ha üresen maradó jelszavakat tömegesen is terjeszt, nem akar már igazi mélységi hullámot teremteni az emberek jelkében, számára elégségesek a felületi hullámok is. Innen van a mai tömegkultúra verbalizmusa, az üres szó kultusz túlsúlya.

A propaganda jelszavai nem kapcsolódnak spontán egyéni körélményekkel oly gyakran, mint elképzeljük. Így keletkeznek *látzat-érzületek*.<sup>1</sup> Az ilyenek már nem is igen szűlnék erőteljes akaratot. A teljes, személyes akarás valóban a miénk, egész énünk heve rajta csüng. Ezzel szemben a propaganda jelszavai által életre keltett akarás csak mesterséges termék bennünk, érezzük, motívumaink

nak tartjuk, mint a hithirdetést, van társadalmi, politikai misszió is; 2. *szűkebb* fogalomnak tartjuk, elválasztjuk a propagandától, avagy éppen a kényszerítő cselekvésektől. Ha pl. ilyent olvasunk (adatok Wolkenberg A. A kath. világmisszió c. nagy munkájában, 1928 bőven található, így az 502. lapon): a pogány lappok «missziózására» intézetet alapítottak «és I. Frigyes *börtönbüntetés terhe alatt parancsolta meg* (!) minden lappnak a templombajárást és az Úrvacsora vételét», akkor ezt nemcsak, hogy missziónak, de még propagandának sem tekinthetjük.

<sup>1</sup> Pfäänder is szól «*unechte Gesinnung*»-ról, de ez nála egyéni beállítódás, nem társadalmi tény.

kívülről eredtek s környezetünk hatásaiként átvettük azokat *bensőség nélkül*.

Ez látszik meg az eddig még fel nem derített jelenségen, a «velleitáson».

## II. A «velleitás».

Eddig sehol nem esett szó lélektanokban a *velleitások* lelki alapjáról, holott jellemző tényállásból ered. Vannak, akik az érzületet csak mutatják, holott érzületük igazában nincs is meg. Ez az állapot a velleitás állapota. Aki pl. nem demokratikus, hanem csak demokrata «velleitásai» vannak, abban ez az érzület nincs meg, még nem benső. Az ilyen embernek motívum-csoportjaiban megjelent ugyan a demokratikus összeforradásnak és egyenlőségnek a vágy-csírája is, de ez a csendes irányzat még nem vált benne dominánssá. A velleitás<sup>1</sup> még csak egy quasi-érzület, szemben áll az igazi érzületből fakadó akarattal, ahol az érzület-akarat-Én egy egység. A velleitás így lexikonban úgy szerepelhet, mint «még hatástalan akarás», franciáknál «intention *fugitiv*» (szemben az érzület *állandóságával*). Pontosabban tehát az *Én fokozati különbségeihez* tartozó valami, még nem bensőséges, *nem én-nel azonosított érzület a velleitás*.

Vegyük például az ú. n. támadó szándékot. Ez ellenséges «érzületből» fakad. Lehet szó azonban «támadó velleitásról»; ekkor csupán a támadás külszíne van meg; lehet, hogy az illető futólag meg is van arról győződve, hogy támadni «fog», s mégsem «fog» támadni, mert nincs benne érzületi fütöttség, azaz «valódi» ellenségesség. A velleitás sokszor magunkat is megcsal, «hiszünk» magunkban, érzületi fütöttségünkben, holott ez nincs meg bennünk, s nem is igen van kéznél a modern, gyorsan változó léleekben.

A velleitás *felszínes* érzület, nem Én-központhoz tartozó.<sup>2</sup> Odáig is fajul a velleitás, hogy pusztá külszinné válik, társadalmi pózzá, minő pl. az az eset, midőn valakinek «arisztokratikus velleitásai vannak» (sznobizmus). Az ilyen csak külsőségeiben éli meg és tükrözteti

<sup>1</sup> A lat. *velle*: akarni szóból. Eisler filozófiai lexikona figyelmeztet arra, hogy a *velleitás* szó a középkorban Duns Scotusnál, Aquinói szent Tamásnál szerepel. Itt Summa theol. I. 19. 6. valóban találok egy részletet: *Iudex justus antecedenter vult omnem hominem vivere; sed consequenter vult homicidam suspendi... sed secundum quid vellet eum vivere, scilicet in quantum est homo. Unde magis potest dici velleitás, quam absoluta voluntas.* Az isteni akarat van szembeállítva az emberivel. Világos, a modern szóhasználattal nem függ össze.

<sup>2</sup> A forradalom is lehet érzület nélkül való; van «forradalmi velleitás» lehetősége. Ilyen utalás Tisza I. gr. *Ö. Munkái*. 1923, I. 123. 1.: a 67-es évben «a volt honvédek között is alig akadt egy-két hóbortos alak, aki a kiegyezés után is *forradalmi velleitásokkal* bírt volna.»

ki magából az arisztokratikus élet formáit. Már nem is «hisz» érületében, csak *játssza* az érületet. Ez már-már nem is velleitás, hanem pózzá lesz, tetszeleg magának egy *felvett* érületben.

Gyakori a velleitás a demokratikus magatartás széles országútján is. A sokáig szintiszta demokrácia színében feltűnő Amerikai Egyesült Államok körében is nem egyszer csak velleításokban mutatkozik a demokrácia. Viszont nálunk formulázták azt a paradoxont, hogy demokráta az, aki titokban szereti, ha hajlonganak előtte. Más tehát a személyiség magva, s más az a Potemkin-fal, amit kifelé állítunk, a velleitás.

Még ma is van szükség érületekre. Keletkezés szempontjából, mondtunk, az érületekben fontosak a spontán élmények, a kor «lдерakódásai». Részben, — azt láttuk, — e *spontán alakulások helyett* mesterséges propaganda-termékek hatolnak belénk s élük, úgy ahogy, világukat motívumaink közepette, részben — most látjuk — *nem szállnak le a mélybe*, az éhez. Ilymódon csak «fél-érületek» keletkeznek, amiben még hiszünk valamennyit, ámde csakhamar «ál-érületekké» válik ez is, amiben már nem is hiszünk. Ekkor a társadalomban, elmondható, pusztán *érületi konvenciók* játszanak már szerepet bizonyos kérdésekre nézve.<sup>1</sup> Ez mindig megvolt, de minél tömegesebb a társadalom, minél kuszáltabbak az érdekek és minél jobban elkerülük az érdekharcot, annál inkább elterjed oly állásfoglalás, aminek csak a «külszíne» állásfoglalás. A mögötte lévő érület pedig vagy csak *fél-*, vagy csak *ál-érület*. Hogy a velleítésban melyik forma kerül felszínre, igen nehéz megmondani.

## 12. Az érületi szimptomák.

Külön fejezete az érületek lélektanának az *érületi szimptomák* figyelemmel kísérése. E kérdésről csak néhány szót, amennyiben sok csak érzelmi<sup>2</sup> járulék.

A politikai életben általában az érületi feszültségeket az *értékelés* élénksége s a *viták* hevessége jelzi. Ma már alig tudunk el-

<sup>1</sup> Az olvasó figyelmét kérem arra nézve, hogy mindez itt feljegyzett vonások nem a modern lélek vonásai. Ezek itt partikuláris vonások s egész itteni «felvételünk» egy szempontból készült felvétel. Az érület «akadályainál» sem szabad megfeledkeznünk az egészséges vonásokról, a modern lélek páratlan energiáiról.

<sup>2</sup> Csupán potenciális motívumokból tevődik össze az érület, mégis rendkívül hajlamos arra, hogy *hangulati* velejárók kapcsolódjanak hozzá. Akiben valaminő, kipattanó «potenciális» motívumcsoport: érület készül feltörni, rendszerint bizonyos feszültséget érez, hangulata «nyomott» hangulat, de íme, ez a nyomottság más jellegű, mint a «dolgozó» motívumok utáni állapot, amely vagy «kielégültség» hangulatát jelenti, vagy ellenkezőleg «letörtséget». Ezen *nyomottság* és ez a *letörtség* igen különböző valamik, bár az első pillanatban hasonlóknak látszanak.

képzelné oly heves vitákat, aminők a reformáció korában voltak uralkodók. Itt-ott már meg kell mosolyognunk egy, kapitalisztikus korban is tomboló vitát annak heves tónusa miatt.<sup>1</sup> Polgári rétegekben ez ma elképzelhetetlen, a vita intellektuális színezetű és inkább kompromisszum-jellegűvé lett, de vájjon az ily «önmérséklés», elintellektualizáltság minden vonatkozásban kívánatos? Igen kétséges. A teljes nyugalom állapotába helyezkedő polgárság, a kiegyensúlyozottság lát-szata új nemű «nyomottságot» teremt meg, a «csend» is érzület — esetleg ressentiment — szimptomája, de milyen érzület ez! «Auch wer sich zum passiven Objekt der Politik machen lässt, *macht* noch Politik».<sup>2</sup> A kiegyensúlyozottság gépies életmódra s politikai harc-izonyra vezet, amidőn eleve leszerel az, akinek vitát *kellene* folytatnia.

A «kultúra» mintegy teremtő érzülettel való teltség. Ezzel szemben a «civilizáció» már «hideg rend», ahol egy lágy humanizmus az érintkezés értékmérője. Elmondhatni egy angol íróval, «a humanizmus a könyörületet még az igazságosságnál is hidegebbé teszi», valamint részvétlenség jár együtt a technikai-termelői élet rendjével s ez merőben személytelen, úgyhogy *még* a könyörület is hideg.

A polgárság beletalálja magát a civilizáció hideg statikus rendjébe, hol viták nem kellenek. Az *életcélok* területe a viták harcmézeje, a polgári termelés pedig immár mechanizált s egyre több figyelem fordul pusztán az eszközök «racionizálása» felé. Ha a célok szabályozott pályákra kerülnek, *technikai körbe jutva már nincs is igazi vita*, azaz olyan, mely «érzületi» alapot kívánna — ezért van, hogy érzületi problémák ma immár szentimentalításoknak, töprengők érzelmi sakkjátékává színtelenedteknek látszanak. Az életcélok, avagy programok intézményesültek. Innen az igazi érzületet mutató viták «tárgytalansága».

A lényegében egyéni életszemlélet alapján felsarjadt érzületek elcsendesedése azonban mindig csak időleges lehet, jizapplitizálódás átmeneti. Mihelyt problematikussá válnak bizonyos életcélokat reprezentáló intézmények, automatikusan kilátás nyílik arra, hogy érzületi alapok terén új mozgalom éled fel. S erre az idők elérkeztek.

*Dékány István.*

<sup>1</sup> Ilyen kuriózum pl. az USA függetlenségének százéves évfordulóján (1876) a philadelphiai nemzetközi kiállítás esete. Csak hétköznap lehetett látogatni, holott 7½ millió dollárt fektettek be, napi 80.000 látogatóra számítva, s csak 20.000 jelentkezett. A vasárnapi látogatás mellett más, nem pénzügyi okok is szóltak. Mégis pro és kontra érveltek, szabad-e a vasárnap szent hangulatában egy kiállítás látogatása. Papok, világiak, hivatalnokok, sőt tábornokok vitáztak. «A szónokok dühöngenek», írja egy magyar utazó (Kecskeméthy A. *Éjszak-Amerika 1876-ban*, 1877. 51. sk.).

<sup>2</sup> Kunkel, *Grundzüge der politischen Charakterkunde*, 1931. 14. 1.